
ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ТЮРКО-БОЛГАР КРИМУ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ (на прикладі поховального обряду)

В. В. Майко, О. М. Фарбей

У статті проаналізовані салтово-маяцькі поховання, відомі у Криму, з елементами плитової християнської могили і ґрунтової язичницької. На підставі цього зроблено висновок про багатогранність шляхів проникнення християнства в язичницьке середовище.

Візантинізація салтово-маяцького населення Криму була неминуча завдяки постійним контактам з імперією. Виявилась вона у двох напрямках, культурному й ідеологічному. Поява двокамерних будинків, широке застосування імпортної столової кераміки, стандартизація поховального посуду, все це вважається ознаками впливу могутнього сусіда¹. Безумовно, зміни не могли не торкнутися і світогляду тюрок. Тут, проте, необхідно відрізнити декілька об'єктивних і суттєвих факторів. По-перше, християнізація була дієвою зброєю візантійської дипломатії у справі підкорення сусідніх племен. По-друге, не можна не враховувати еміграцію малоазійських греків у період іконоборчого руху у Візантії. По-третє, постійні природні контакти, у тому числі і шлюбні, населення, яке мешкало на одній території, сприяли зміні ідеологічних уявлень частини тюрк. І, нарешті, перехід до християнського світосприймання був полегшений тим, що язичницька хозарська релігія в основі своїй була монотеїстичною, з вірою в єдиного бога Тенґрі. Подібна ситуація виникла і на Русі після язичницької реформи Володимира². Усі ці фактори досить яскраво відображені у Візантійських писемних джерелах, більшість з яких становить візантійська церковна документація (списки єпископій і акти Вселенських Соборів) і агіографічна література, що отримала поширення у VIII—IX ст. І перша, і друга мають широку історіографію і бібліографію. Зокрема «Житійні» твори, проаналізовані в працях В. Г. Васильєвського, Хр. Лопарьова, І. А. Баранова та ін., що звільняє нас від необхідності повертатися до цього питання³. Відзначимо лише два джерела, в яких безпосередньо змальовуються події, пов'язані з християнізацією салтово-маяцького населення Таврики. Це «Житие Стефана Сурожского» (коротка і розширена редакції), де оповідається про залучення до християнства місцевого населення, у тому числі і одного з тарханів, який отримав при хрещенні ім'я Юрій⁴. Друге джерело — «Паннонська легенда» (розширена редакція «Житія св. Кирила»), що містить відомості про хозарську місію святого 860/861 рр. і про хрещення народу міста Фулл, де після цього була заснована єпископія Фулл⁵. Відразу після місії Костянтина у Тавриці засновується єпархія Хотцирон, що включала, на думку Е. Арвейлер, хрещене населення Фулл і хозар півострова⁶. Вона ототожнювала єпархію Хотцирон з єпископією Хозарія, яка згадується у листах Миколая Містика та інших візантійських авторів. Саме до цього часу, на думку І. А. Баранова, можна віднести будівництво салтово-маяцьких храмів і появу християнських поховань тюрко-хозарської родової знаті на Баклі і в Судаку⁷.

Безсумнівно, що спроба реконструювати процес християнізації тюрксько-го населення Криму неможливо без залучення археологічних джерел. Їх виділено кілька. По-перше, це невеликі однефні християнські храми, виконані технікою кладки «в ялинку», характерною саме для салтово-маяцького населення півострова, і є їх етнічною ознакою⁸. Як відзначає І. А. Баранов, за своїми конструктивними особливостями ці храми повністю запозичили тип візантійської сільської культової будівлі Таврики⁹. Іншим джерелом є кам'яні

© В. В. МАЙКО, О. М. ФАРБЕЙ, 1995

склепи візантійського типу з коробовим перекриттям і салтово-маяцьким поховальним інвентарем*.

Нами зроблено спробу виділити ще одне важливе джерело, що ілюструє процес християнізації тюрко-болгар Криму. При аналізі їх поховального обряду відзначено існування поховань з так званою комбінованою конструкцією поховальної споруди. Вона містить елементи, властиві як ґрунтовій салтово-маяцькій, так і християнській плитовій могилі. Окремі подібні поховання вже залучались як джерело, що свідчить про незначну християнізацію невеликої частини соціальної верхівки тюркського суспільства Криму¹⁰. Проте, накопичений за останній час матеріал дозволяє провести попереднє типологічне членування поховань з комбінованою конструкцією, уточнити датування і взаємозв'язок типів, їх етнічну атрибуцію. Відзначимо, що більшість поховань з комбінованою конструкцією розташовані на салтово-маяцьких некрополях Таврики та синхронні звичайним ґрунтовим.

Тип I — становлять звичайні ґрунтові салтово-маяцькі поховання різних варіантів, розташовані біля «салтівських» християнських храмів та об'єднані в окремі некрополі (Тепсень¹¹, Повороне¹²). Біля Кордон-Обинського храму подібні поховання з натільними хрестами та іншою християнською символікою в поховальному інвентарі (Тепсень, Судак-VI, окремі поховання склепу № 2 на ділянці куртини XIV Судакської фортеці).

Тип II — ґрунтові поховання з елементами плитової могили.

Варіант А — ґрунтова могила з коробовим дерев'яним перекриттям чи без нього і наявністю великих каменів у головах і ногах похованого (рис.1, 1). Кістяк у випростаному стані на спині, кістки рук — на тазі. Виходячи з розташування ніг, похований, можливо, був загорнений у саван. Поховальний інвентар складається з двох золотих овальних парних сережок з колесиком-пронізкою¹⁴. Вони широко відомі, аналогічні мідні вироби походять з могильників Тепсеня, Кордон-Оби, Судака-VI¹⁵ і датуються традиційно в межах VIII—X ст.

Варіант Б — найчисленніший, становлять ґрунтові поховання з частковою обкладкою стін пісковиковими або сланцевими блоками, плитами, необробленими каменями, сирцевою цеглою (Судак-II м. 238 (рис.1, 3), Судак-VI м. 14, 41 (рис.1, 2; 2, 2), 57, 58, Тепсень м. 15, Ай-Фока м. 3, 6, Кордон-Оба)¹⁶. При цьому могила 238 (Судак-II) та могила 41, (Судак-VI) перекриті поперечними, а могила 14 (Судак-VI) поздовжніми плахами з ялівцю, поверх яких у могилах 238 і 14 розташовані великі кам'яні плити перекриття, типові для плитових могил. У ногах небіжчика у могилі 14 розташовано типово християнський візантійський надгробок з рельєфним хрестом, вписаним у коло, вторинного використання.

Тип III — плитові могили з «язичницькими» елементами.

Варіант А — наявність тюркської родової тамги на каменях обкладки звичайної плитової могили (Судак-VI м. 8, Судак-II м. 46) (рис.1, 4; 2, 4). В обох випадках тамга являє собою двозуб, широко відомий на блоках захисних мурів хозарських городищ, у тому числі і Сугдеї¹⁷. У могилі 8 (Судак-VI) камінь з тамгою в ногах утворює кут з каменем обкладки стіни могили на якому прокреслено хрест.

Варіант Б — плитові могили з перекриттям з великих ялівцевих плах, типових для звичайних салтово-маяцьких поховань Таврики (Судак-II м. 221, Судак-VI м. 56, (рис.2, 1), Ай-Фока м. 1, Тепсень м. 5)¹⁸.

Варіант В — плитова могила (Мангуп гр. 5)¹⁹ і склеп (Судак-II м. 216) з використанням елементів кладки «в ялинку». Завдяки унікальності склепу, зупинимось на його характеристиці детальніше. Основні розміри 2,70×1,00 м при глибині 1,24 м. Верхній ряд південної стіни складений з поставлених на ребро плиток сланцю (техніка кладки «в ялинку»). Внутрішня поверхня склепу потинькована. Головне поховання здійснене у дерев'яній домовині. Кістяк випростаний на спині, кістки рук схрещені на поясі. Поховальний інвентар складається з трьох браслетів, у тому числі одного крученого, виготовлених

* Таких склепів відомо 7: 1 під Баклинським городищем, 4 — на ділянці куртини XIV Судакської фортеці, 2 — на території могильників Судак II і Судак VIa.

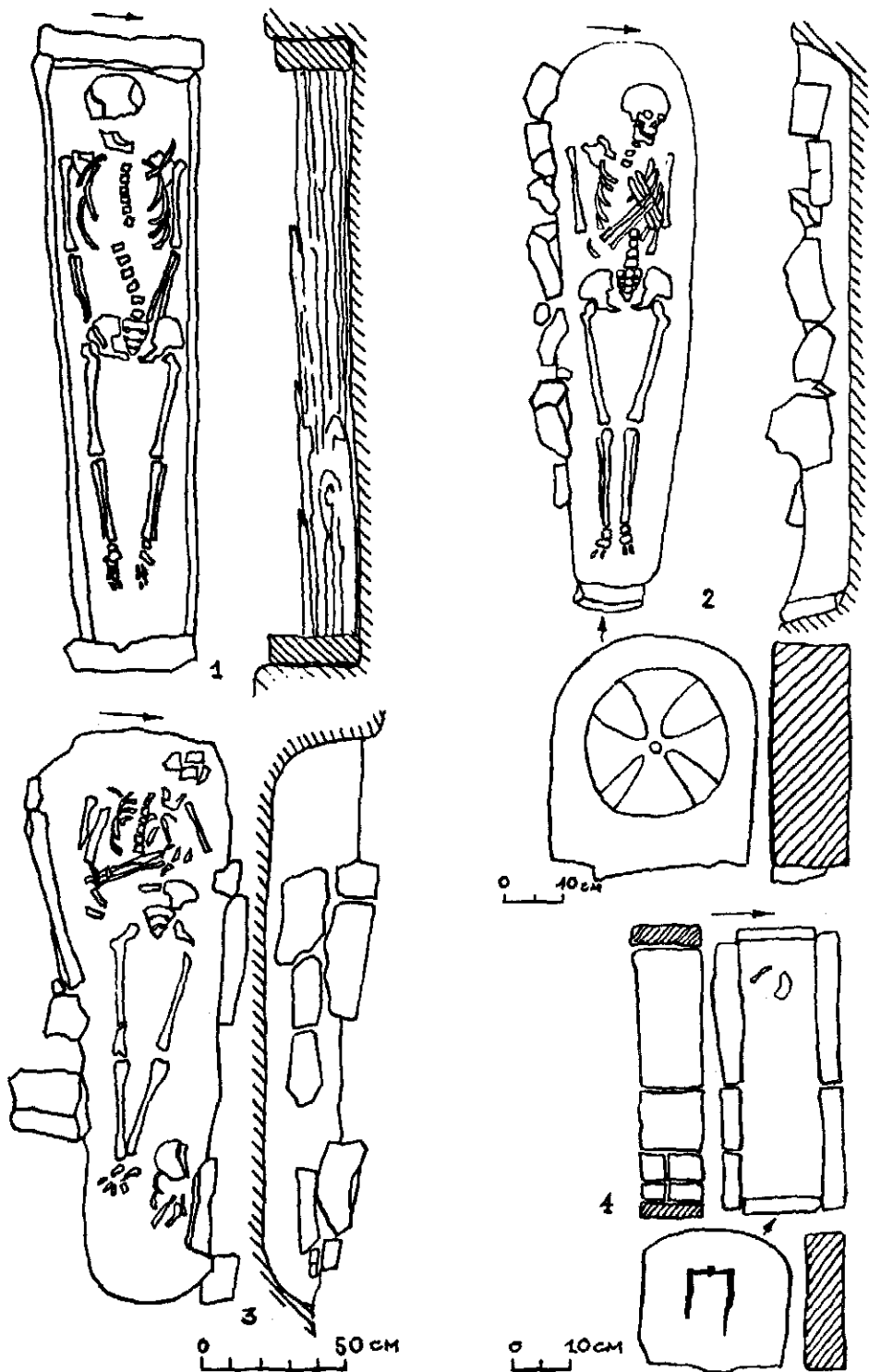

Рис. 1. 1 — могила 5 могильника Ай-Тодор; 2 — могила IV могильника Судак VI; 3 — могила 238 могильника Судак II; 4 — могила 8 могильника Судак VI.

з матового скла. Набір різноманітних скляних і пастових намистин, у тому числі вічкоподібних, типовий для салтово-маяцьких поховань Таврики. До складу намиста входили і дві черепашки каури, а також набір пласких бронзових обручок. Цікаві знахідки двох бронзових парних сережок досить рідкісного типу і бронзового натільного хреста. Практично всі знахідки мають широкі аналогії в синхронних матеріалах Причорномор'я і Східної Європи, в тому числі і кримських салтово-маяцьких могильниках, датованих традиційно в межах VIII—X ст. Проте наявність скляних браслетів дозволяє звизити датування до другої половини IX—X ст.

Варіант В становить єдина парна дитяча могила № 52 (Судак-VI) (рис. 2, 3). У головах похованих, розмішених у звичайній ґрунтовій ямі, орієнтованій по осі З—С, знаходився прямокутний блок пісковіку розмірами 0.23×0.31 м з аркоподібним заглибленням 4 см. Конструктивно аналогічні блоки обкладки звичайної плитової могили, орієнтованої, проте, по осі Пн—Пд, відомі при розкопках Михайлівського археологічного комплексу на Керченському півострові²⁰.

Тип IV — плитові могили (Тепсень, Кордон-Оба, Судак-VI) і склеп (Судак—VI скл. 1) без зовнішніх «язичницьких» ознак. Проте відомі вони виключно на салтово-маяцьких ґрунтових некрополях. На могильнику Судак-VI, який є міським некрополем, з 64 вивчених поховань — 8 типові плитові, 1 з аналогічним ґрунтовим поховальним інвентарем. Розташовані вони впереміш і синхронні одна одній*. Кам'яний склеп 1 — прямокутної форми, розмірами 2,00×0,96 м при глибині 0,60 м. Він нічим не відрізняється від типових християнських гробниць. Розташований на площі могильника Судак-VI поряд з типовими салтово-маяцькими похованнями. Стінки камери складені з блоків пісковіку і зсередини потиньковані. Заповнення складалось з сипкої глини та великих фрагментів черепиці-кераміди і каліптерів. Можливо, ними був вкритий двосхилий дах об'єкту. Серед завалу черепиці знайдено фрагменти столової і кухонної кераміки VIII—X ст., типової для салтово-маяцької культури Криму, фрагмент залізного ножа і золотий візантійський солід Льва III і Костянтина V (720—741 рр.)**, який вірогідно, не був у вжитку. У цьому ж шарі зачищено кістяк без ознак анатомічного порядку. Поховальний інвентар його складається з трьох бронзових гудзиків-підвісок, фрагменту бронзового персня і пласкої обручки. Головний ярус займає безінвентарне парне поховання. Кістки попередніх поховань (3 черепи) зсунуті до східної стіни камери. Подібна поховальна споруда, типова для християнських некрополів, вперше знайдена на салтово-маяцькому могильнику і чітко датується другою чвертю VIII ст.

Виділення цього типу поховань, у тому числі й склепу, зобов'язує знов повернутися до проблеми виникнення і етнічної атрибуції плитових поховань Криму. Історіографія питання розглянута в працях І. А. Баранова²¹, ним же висунуто припущення про появу цього типу поховань разом з малоазійською іконошанувальницькою еміграцією до Таврики в добу іконоборчого руху у Візантії. Відзначимо, що у Судакській долині, де на 21 некрополі досліджено понад 300 подібних могил, не виявлено жодної, датованої раніше початку іконоборчого руху. Тільки в подальшому, завдяки постійним контактам місцевого населення з переселенцями, активної проповіді християнства останніми, тип плитової могили просяк до місцевого середовища²² і почав використовуватися представниками різних етнічних груп і, навіть, конфесій. Зокрема, поховання у плитових могилах притаманні і тюркам, які перейшли до іудаїзму²³.

Тип V об'єднує два склепи. Один біля підніжжя Баклинського городища²⁴, другий — на площі могильника Судак-II***. За конструкцією вони

* Пам'ятка одношарова, будь-якого матеріалу попереднього часу не виявлено, відсутній він і на сусідній території.

** Визначення В. О. Анохіна.

*** До цього типу ми не зараховуємо повністю аналогічні за будовою склепи на ділянці куртини XIV Судакської фортеці, оскільки за вірним зауваженням І. А. Баранова, це поховання хозарської знаті, що перейшла до іудаїзму. Проте не можна не бачити і безсумнівні християнські риси.

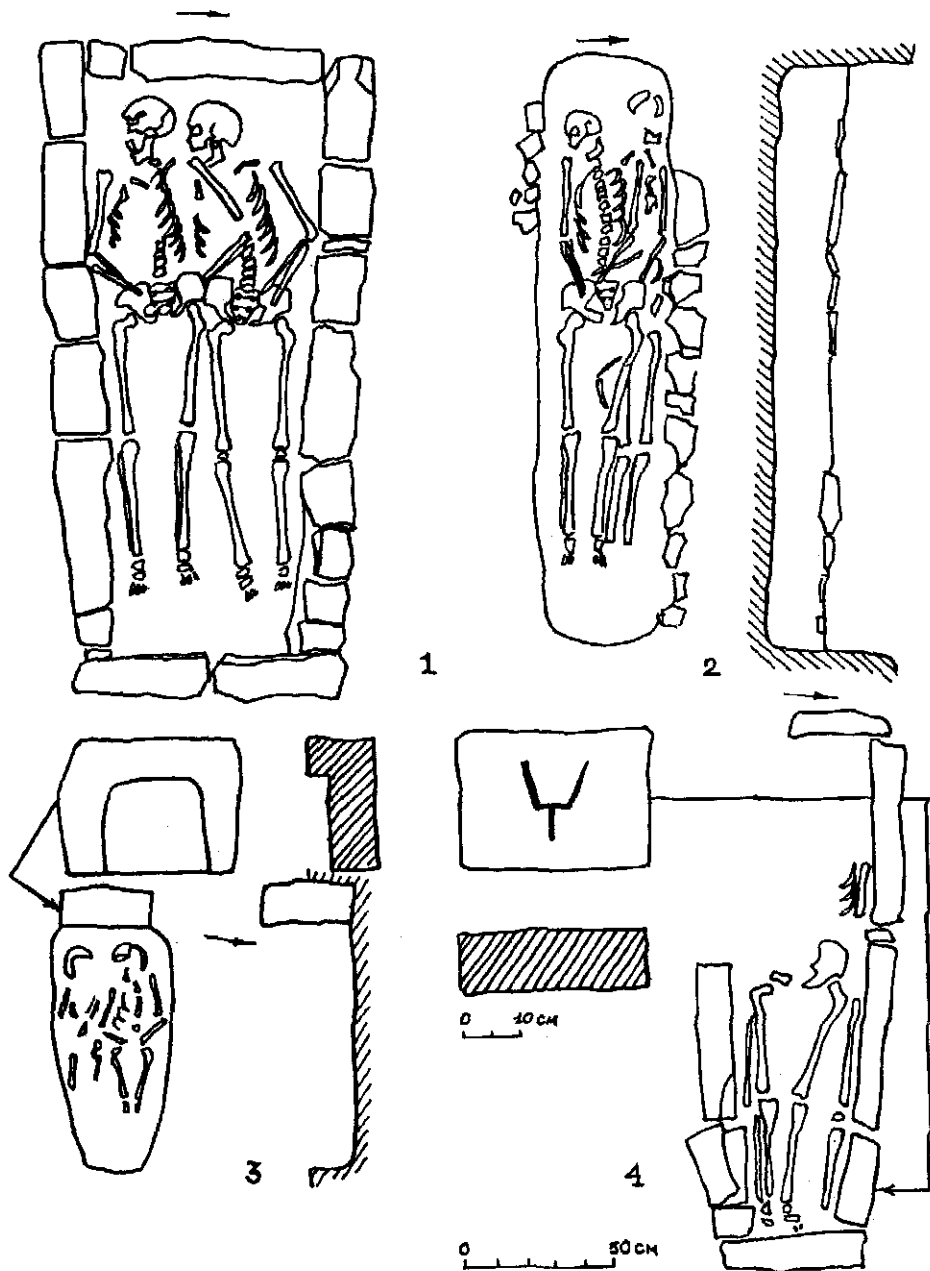

Рис. 2. 1 — могила 56, 2 — могила 41, 3 — могила 32 (всі — могильника Судак VI), 4 — могила 46 могильника Судак II.

практично аналогічні, відрізняються лише основними розмірами і наявністю у Судакському склепі лежанок праворуч і ліворуч від входу²⁵. Оскільки Судакський склеп функціонував тривалий час і був перетворений у кістковище, кількість поховань сягала 80, через що, обряд поховання реконструювати досить важко. Виходячи з польової документації автора розкопок, головне поховання, пограбоване у давнину, містилось в центрі камери. Кістяк у випроханому стані на спині, кисті рук складені на поясі. Поховальний інвентар, що зберігся, складається з двох скляних браслетів з розписом жовтою і червоною фарбами у вигляді спіралей і ліній, типового набору різноманітних скляних і пастових намистин, бронзових гудзиків-підвісок, плоских бронзових обручок, фрагментів залізних пряжки круглої форми і ножа, фрагмента

великого перламутрового гудзика. Аналогії останньому відомі у матеріалах Дмитрівського могильника²⁶. Відзначимо знахідки бронзового і срібного перснів, типових для салтово-маяцьких старожитностей півострова. Треба зупинитися на фрагменті алебастрового диска діаметром 13,6 см з чотирма заглибленнями і чотирма групами отворів (по 4 у кожній) для кріплення. Точні аналогії йому нам невідомі, суперечливе і його походження. У другій половині IX ст. над склепом було споруджено каплицю-меморію. При цьому, стіни і склепіння склепу ввійшли до конструкції храму, що свідчить про практично одночасне спорудження об'єктів. У цей же час до храму була зроблена прибудова, стіни якої здійснені технікою кладки «в ялинку». На площі прибудови розташовано 8 одночасних їй плитових могил, дві з яких з комбінованою конструкцією поховальної споруди. На думку І. А. Баранова, похований у склепі відігравав значну роль у житті православної общини Сугдеї і може бути ідентифікований з хозарським князем Юрієм Тарханом, хрещеним єпископом Стефаном Сурожським у другій половині VIII ст.²⁷.

Таким чином, виділені типи могил ілюструють багатогранність і складність механізму проникнення християнства до тюркського середовища Таврики. Як і скрізь, явище це було розтягнуто у часі, що не виключає і одноактного хрещення. Не будучи частиною державної політики Хозарського каганату, цей процес торкнувся невеликої частини місцевого праболгарського населення. При цьому необхідно враховувати і різний ступінь християнізації в різних частинах Кримської Хозарії. Природно, що у великих містах, особливо там де існували християнські єпископії, воно було сильнішим.

Одночасно з прийняттям християнства існували факти його повного сприймання (ритуально зламані хрести в поховальному інвентарі могильника Кордон-Оба²⁸, хрест в жертвопринесеннях тюркського зольника на ділянці куртини XV Судакської фортеці²⁹), чи своєрідного переосмислення, пов'язаного з кочівницькою ідеологією та ієрархією (хрест у складі поясного набору похованого тюрка у склепі № 1 на ділянці куртини XIV Судакської фортеці).

На закінчення відзначимо, що запропонована типологія поховань з комбінованою конструкцією, що вже розглядалася³⁰, дає змогу конкретніше простежити напрямки проникнення нової ідеології до язичницького середовища. Поширення християнства поряд з намаганнями держави запровадити іудаїзм і сильними язичницькими віруваннями, утворило той неповторний релігійний синкретизм, що відрізняє носіїв кримського варіанту салтово-маяцької культури.

Примітки

¹ Баранов І. А. Таврика в епоху раннього середньовіччя (салтово-маяцька культура).— К., 1990.— С. 52, 121; Баранов І. А. Грунтовые могильники второй половины VII—X вв. в Крыму // Проблемы на прабългарската история и култура.— София, 1989.— С. 166; Баранов І. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII—X вв.) // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.— Казань, 1990.— С. 78.

² Толочко П. П. Літописна повість про хрещення Русі // Археологія.— № 2.— 1990.— С. 49.

³ Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1912.— Т. 2.— Вып. 2; Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // ЖМНП.— январь 1878.— С. 86—154; Лопарев Хр. М. Греческие жития VIII—IX вв.— Пг., 1914; Баранов І. А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика.— К., 1974.— С. 151—162; Герцен А. Г., Могаричев Ю. М. Иконоборческая Таврика // Византия и средневековый Крым.— Барнаул, 1992.— С. 180—4190.

⁴ Васильевский В. Г. Житие Стефана Сурожского // ЖМНП.— Ч. ССХІІІ.— СПб., 1889.— С. 438—445.

⁵ Сказание о начале славянской письменности.— М., 1981.— С. 85, 86.

⁶ Ahrweiler H. Les relations entre les Byzantins et les Russes au IXe siècle // Byzance: les pays et les territoires. Bulletin d'Information et Internationale des Etudes.— London, 1976.— P. 44—71.

⁷ Баранов І. А. Таврика в епоху...— С. 153.

⁸ Там же.— С. 133—139.

⁹ Там же.— С. 139.

¹⁰ Баранов І. А. Грунтовые могильники...— С. 164, 168.

¹¹ Баранов І. А. Таврика в епоху...— С. 136.— Рис. 53.

- ¹² Там же.— С. 138.— Рис. 55.
- ¹³ Там же.— С. 137.
- ¹⁴ Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // Проблемы на прабългарската история и култура.— София, 1991.— С. 148.— Рис. 2, 19, 20.
- ¹⁵ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 120.— Рис. 44, 11, 24.
- ¹⁶ Баранов И. А. Грунтовые могильники...— С. 164.
- ¹⁷ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 57.— Рис: 20.
- ¹⁸ Бабенчиков В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // История и археология средневекового Крыма.— М., 1958.— С. 112.— Рис. 12, 5.
- ¹⁹ Мыц В. Л. Крестообразный храм Мангула // СА.— № 1.— 1990.— С. 239.— Рис. 11, 5, 6.
- ²⁰ Ольховский В. С., Петерс Б. Г. Раннесредневековые материалы Михайловского археологического комплекса в Крыму // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 153, 154.
- ²¹ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 107, 108.
- ²² Айбабин А. И. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ.— Симферополь, 1993.— Вып. III.— С. 129; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеиримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— Симферополь, 1990.— Вып. I.— С. 69.
- ²³ Баранов И. А. Таврика в составе Хазарского каганата.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1994.— С. 20.
- ²⁴ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 129—133.
- ²⁵ Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке // Феодалная Таврика.— К., 1974.— С. 147, 149.
- ²⁶ Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье.— М., 1989.— С. 108.
- ²⁷ Баранов И. А. Таврика в составе...— С. 20.
- ²⁸ Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 128.— Рис. 48, 9, 13.
- ²⁹ Баранов И. А., Майко В. В. Отчет об археологических исследованиях в Судакской крепости в 1991 г. // Архив ИА НАН Украины.
- ³⁰ Майко В. В. К вопросу о христианизации тюрко-болгар Крыма // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Тез. докл.— Харьков, 1995.— С. 96, 97.

В. В. Майко, А. М. Фарбей

ХРИСТИАНИЗАЦИЯ ТЮРКО-БОЛГАР КРЫМА В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (на примере погребального обряда)

Византинизация тюрко-болгар Крыма в VIII—X вв., неизбежная благодаря постоянным контактам с империей, проявилась как в области материальной, так и духовной культуры. Проникновение христианской идеологии в местную языческую среду зафиксировано как письменными, так и археологическими источниками. Последние представлены «салтовскими» христианскими храмами и каменными склепами с коробовым перекрытием. В статье предпринята попытка выделить еще один источник. Это так называемые могилы с комбинированной конструкцией, содержащие элементы, характерные для грунтовой салтово-маяцкой и плитовой христианской могил. Выделены пять типов погребений, иллюстрирующих сложность и многообразие механизма проникновения новой идеологии в местную языческую салтово-маяцкую среду Крыма.

V. V. Maiko, A. M. Farbei

CHRISTIANIZATION OF THE CRIMEAN TURKO-BULGARIANS IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES (EXEMPLIFIED BY THE BURIAL CEREMONY)

Byzantinization of the Crimean Turko-Bulgarians in the 8th-10th cent. which was inevitable due to steady contacts with the empire has influenced both the material and intellectual culture. Penetration of the Christian ideology to the local heathen tribes is confirmed both by written and archaeological sources. The last are presented by «Saltovo» Christian temples and stone-made burial vaults. The authors made an attempt to identify one source more: it is the so-called graves of combined structure with elements typical of the ground Saltovo-Mayaki and plate Christian grave. These burial places are subdivided into five types which demonstrate complexity and variability of the mechanism which promoted penetration of new ideology to the local heathen Saltovo-Mayaki culture of the Crimea.

Одержано 03.04.95